

УДК 332.01:631.67

Нечипоренко О.М.
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Національного наукового центру
«Інститут аграрної економіки»

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКИХ СТРУКТУР В СИСТЕМІ ЗРОШУВАНОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

HISTORICAL ASPECT OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF ECONOMIC STRUCTURES IN IRRIGATED AGRICULTURE SYSTEM

АНОТАЦІЯ

У статті викладено результати дослідження еволюційного розвитку форм організації господарської діяльності на зрошуваних землях у часі та просторі. Висвітлено вплив іригаційного землеробства на розвиток економічних відносин в умовах різних форм державного устрою. В ретроспективі досліджено роль держави та різних господарських організаційно-правових форм у становленні взаємовигідних партнерських відносин при використанні водних і земельних ресурсів.

Ключові слова: зрошуване землеробство, водне товариство, меліоративне кооперативне товариство, кредит, позика, асоціація водокористувачів.

АННОТАЦИЯ

В статье изложены результаты исследования эволюционного развития форм организации хозяйственной деятельности на орошаемых землях во времени и пространстве. Освещено влияние ирригационного земледелия на развитие экономических отношений в условиях различных форм государственного устройства. В ретроспективе исследована роль государства и различных хозяйственных организационно-правовых форм в становлении взаимовыгодных партнерских отношений при использовании водных и земельных ресурсов.

Ключевые слова: орошаемое земледелие, водное общество, мелiorативное кооперативное общество, кредит, заем, ассоциация водопользователей.

ANNOTATION

The article shows the results of research of evolution of economic activity organization forms on irrigated lands in time and space. The influence of irrigated agriculture in the development of economic relations in the variety of government forms. In retrospect, was investigated the role of government and various economic organizational and legal forms in the development of mutually beneficial partnerships with the use of water and land resources.

Keywords: irrigated agriculture, water community, Lend-reclamation Cooperative Society, credit, loan, association of water users.

Постановка проблеми. Відновлення та ефективне функціонування сучасного зрошуваного землеробства України неможливі без врахування результатів еволюційного розвитку організації поливного господарювання як у часі, так і в просторі. У кризових умовах держава не може утримувати напівзруйновану іригаційну інфраструктуру, особливо розміщену нижче від рівня розподільчих каналів. Очевидно, що для залучення інвестицій на відновлення систем та підвищення ефективності використання зрошуваних земель необхідно провести роздержавлення майна, попередньо створивши нові суб'єкти господарювання, які змогли б стати не тільки балансоутримувачами інженерної інфра-

структури, а й успадкувати управління поливними системами на рівні їх низових ланок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичним аспектам розвитку меліорації присвятили свої роботи російські вчені, такі як: І.П. Айдаров [1], Б.С. Маслов, Д.О. Сиваков [3]. Системні проблеми функціонування поливних систем, а також ефективність використання зрошуваних земель та водних ресурсів в Україні досліджували такі визначні вітчизняні вчені: П.І. Коваленко, М.І. Ромащенко, В.О. Ушкаренко, С.А. Балюк, В.П. Гудзь, В.І. Благодатний, І.І. Андрусенко, М.А. Хвесик, В.С. Сніговий, А.О. Лимар, О.О. Собко, О.І. Жовтоног, Ю.О. Тараріко, Р.А. Вожегова, Л.М. Грановська та ін. Проте у кризових умовах господарювання виникає необхідність поглиблення досліджень і розробки напрямів ефективного ведення зрошуваного землеробства на інноваційній основі з урахуванням історичного досвіду.

Постановка завдання – дослідити ретроспективний аспект розвитку та становлення господарських формувань у зрошуваному землеробстві, показати еволюцію ролі держави в регулюванні водно-земельних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічне життя в перших державах, що виникли 15-му тисячолітті до н.е. в Єгипті, Китаї, Індії, Месопотамії, долинах великих річок – Нілу, Хуанхе, Гангу, Тигру та Єфрату, було тісно пов'язане із поливним землеробством. А необхідність будівництва великих іригаційних систем, регулювання послідовності поливу вимагало залучення великої кількості працівників, що й потребувало організації та контролю, чіткості управління з єдиного центру, а це міг забезпечити лише цивілізований державний устрій.

Іригаційне землеробство відіграло надзвичайно важливу роль у становленні та розвитку стародавніх цивілізацій. Його подальше інтенсивне поширення на значних площах в долинах великих річок стало можливим за умови регулювання і стабілізації бокових річних дельтових проток, а пізніше і головного русла річки, в процесі постійного удосконалення гідротехнічних споруд, що й вимагало неабияких розумових, фізичних та організаційних потуг.

Будівництво і експлуатація складних для того часу зрошувальних систем забезпечували працівники спеціальних служб. Прогресивним досягненням було також створення законодавства, що регулювало ефективність використання водних ресурсів. Характерним прикладом цього є відомий кодекс законів Хаммурапі (1790–1750 рр. до н.е.). Він налічував 282 статті, серед яких було багато норм, що регламентували господарське використання води у стародавньому Вавілоні. Наприклад, поряд з іншим, передбачалася відповідальність за недостатнє укріплення дамб, що могло призвести до прориву та неочікуваного затоплення ділянок. Можливі збитки, нанесені сусідові в результаті затоплення доглянутого поля, компенсувались згідно із законом, зерном відповідно до урожаю, що міг одержати потерпілий.

Більш чіткіше правове регулювання економічних відносин щодо водокористування для поливу спостерігається уже XIX ст. на теренах Середньої Азії. Як за ісламськими нормами та традиціями (адат), так і відповідно до законів Ісламу (шаріат) вода – це дар божий і не може бути ні чією власністю, окрім тієї, що була зібрана в той чи інший посуд, тоді вона стає власністю того, хто її зібрав.

Заборонялося продавати і купувати воду, а ті, хто бажав використовувати воду для зрошення, обов'язково повинні були брати участь у всіх роботах із відведення води та підтримки іригаційної системи у належному стані. Жорстко регламентувались розподіл та черговість подачі води. Передбачалось, що при її недостатці першими отримували воду ті, хто знаходився нижче по течії, а вже потім, ті хто розміщувався вище. Крадіжка води вважалась злочином і каралась. Використання на інші потреби вимагало дозволу від громади і тієї особи, кому належало право на воду, що протікала по їх землі. До речі, це право передавалось тому, хто ставав власником землі. Посадка різних дерев по берегах ариків вважалась невід'ємним правом. Для управління водою, що йшла на зрошення земель сільської громади, з її складу вибирався авторитетний та фізично здоровий очільник – міраб (господар води). Зазвичай він же мав повноваження від правителів і на перевірку площ засіяної землі та валових зборів урожаю.

Такі жорсткі вимоги щодо водокористування були продиктовані передусім дефіцитом водних ресурсів у так званих з цієї ж причини аридних зонах, а по-друге, піклуванням про людей та збереження родючості ґрунтів. Регламентні норми неухильно виконувались, що дозволяло будувати та утримувати добре організовані, високотехнологічні зрошувальні системи, які забезпечували не лише економічне і ефективне використання водних ресурсів, а й збереження екологічної рівноваги території, надійне регулювання водних та сольових режимів і балансів [1].

Ще на перших будівництвах іригаційних систем в Єгипті, Азії, Америці, виникли прості форми кооперації, адже спорудження дамб, каналів, терас вимагало гігантських затрат ручної праці і без об'єднання зусиль ці роботи не можливо було б виконати. Це зауважив і видатний економіст-філософ К. Маркс у своїй фундаментальній праці «Капітал» [2, с. 341]. Таке кооперування удосконалювалося протягом віків і знаходило застосування не лише при будівництві зрошувальних систем, а й потім у процесі їх експлуатації воно переростало у дещо інші специфічні форми.

Проведені дослідження наукових праць XIX ст. демонструють факти ефективного функціонування водних товариств як об'єднань власників земель, які знаходяться в районі зрошення від річки чи великого іригаційного каналу. Товариства були необхідні, щоб спільними зусиллями облаштувати та підтримувати в належному стані гідроспоруди з метою використання корисних властивостей води або попередити шкідливі і руйнівні її дії. Вже тоді розрізняли приватні й публічні товариства. Перші базувалися на приватному праві, другі носили публічний характер і могли бути засновані лише в суспільних інтересах з дозволу держави і потребували урядового нагляду. Майже всі чинні на той час західноєвропейські законодавства вимагали обов'язковості входження до складу товариства всіх землевласників даного району в тих випадках, коли воно (товариство) засновувалося для зрошення чи осушення земель. За пруським законом 1879 р. для утворення такого товариства було достатньо бажання простої більшості власників ділянок, якщо мова йшла про зрошувальні або осушувальні роботи і якщо ці роботи приносили користь і для наділів незгідних господарів. Підрахунок голосів у цьому випадку здійснювався відповідно до площі землеволодіння і його прибутковості. Водні товариства в адміністративному порядку стягували зі своїх членів належні платежі та накладали на них покарання за порушення спільних інтересів. Такі іригаційні спілки існували в Італії (із XI–XIII століть), Іспанії, Франції, Німеччині та Австрії. У Польщі, відповідно до закону від 1818 р., землевласники спільно використовуючи воду, також утворювали товариство, яке могло бути і примусовим. На Кавказі здавна існувало почергове користування водою із поливних каналів, але відносини між співучасниками процесу регулювалися за мало з'ясованими нормами звичайного права. Проте із виданням у 1890 р. «Положення про користування водами в Закавказзі» стали утворюватися дрібні товариства, які об'єднувалися у водні округи. Утворювалися водні товариства і в інших країнах, де зрошення набирало розмаху, як наприклад в Індії, де вони називалися раджбухами.

У Росії меліоративні кооперативні товариства, відповідно до затверджених 20 травня

1902 р. царським урядом Правил про устрій водопровідних споруд в чужих землях для осушувальних, зрошувальних і обводнювальних робіт, передбачалось утворити для спільного виконання і підтримки, так званих, докорінних земельних поліпшень, до числа яких належали: осушення, зрошення, закріплення пісків, ярів, берегів річок і т.п. Членами товариства могли стати всі, хто володів землею в районі поліпшення. Необхідність створення товариств була продиктована потребою залучення значних фінансових ресурсів для проведення масштабних меліоративних заходів. Будівництво високоартисних гідротехнічних споруд було під силу лише незначному числу землевласників. Тому, за прикладом Австрії і Пруссії, і було вирішено утворювати водні товариства, тобто союзи землевласників, які б однаково були зацікавлені в досягненні меліоративних цілей.

Державна рада (до 1906 р. вищій законодавчий орган Російської Імперії) визнала за необхідне надати спілкам землевласників (водним товариствам) право здійснювати за сприяння Уряду і земських установ або без них осушувальні, зрошувальні та обводнювальні роботи. Передбачалось, що спільна меліоративна діяльність власників на правах юридичної особи даватиме можливість примусового залучення до участі в роботах тих господарів, які не бажали долучатися до них добровільно і без участі яких не можливо провести необхідні покращення.

Іноземні законодавства того часу передбачали як добровільні, так і примусові меліоративні товариства, в яких, як правило, застосовувався принцип примусу до виконання рішень прийнятих кваліфікаційною більшістю. До того ж примусово залучені до участі в товаристві особи входили до нього на однакових умовах з іншими його членами. Така модель не могла бути перенесеною на російський простір у всій своїй повноті. На Заході меліоративні товариства вже мали свою довготривалу історію, до того ж сама необхідність таких об'єднань глибоко вкорінилась у свідомість населення, яке було пронизане духом кооперації. В Росії ж виникли побоювання, що проголошення в законі принципу обов'язкової участі в меліоративних товариствах в настільки рішучій формі, як це встановлювалося іноземними нормами, могло б викликати заяви про надмірне вторгнення до приватного права, що і відбулось у подальшому.

Хоч Правила, прийняті у 1902 р., розроблялись ще із 1857 р. і увійшли окремим законом у Статут сільського господарства Російської Імперії, проте швидко проявили свою недосконалість. Корегування цього закону, як і дискусії навколо нього, відбувалось аж до 1917 р. Так, окремі земства наголошували на залежності результатів меліоративних робіт від поведінки приватних землевласників. Закон не давав, у повній мірі, відповіді на питання: як бути у випадку незгоди господаря на проведення робіт

на ключовій для облаштування каналу, ділянці. Разом із цим можливе рішення Особливої змішаної губернської чи повітової комісії про примусове вилучення таких земель значно здорожчувало роботи, тому до введення цього права організатори не вдавалися.

Створення меліоративних товариств саме на добровільній основі реалізовувалось рідко. Будь-який власник землі міг вимагати плату за проведення через його ділянку, корисного навіть для нього, каналу. Важко було примусити його і сплачувати дольовий платіж за роботи, в результаті яких він отримував вигоду [3].

У 1917–1918 рр. утворились перші за радянських часів кооперативні товариства селян для спільної меліорації. До проблем становлення і функціонування меліоративних товариств повернулись у серпні 1921 р., коли постановою Ради праці і оборони Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, до складу якої на той час входила і Україна, організацію таких структур було визнано справою першочергової державної ваги. В умовах НЕПу (нової економічно політики) виконання довгострокового плану ГОЕЛРО (Державна комісія з електрифікації Росії), який намітив також і контури грандіозних програм розвитку зрошення на основі електрифікації, без залучення широких мас сільськогосподарського населення розраховувати на успіх було неможливо. План висвітлював тісний взаємозв'язок електроенергетичного та іригаційного будівництва, необхідність передбачав спорудження поряд із іншими і Дніпровської ГЕС.

Відповідно до вищезгаданої постанови меліоративні товариства організовувалися з метою, яку переслідували Правила 1902 р. Передбачалось, що до складу спілки повинні увійти всі землекористувачі (вже не йдеться про власників) тієї території, яка підлягала меліорації, якщо більша половина із них приймуть рішення про поліпшення своїх угідь. Це було запозичено із європейського досвіду з метою уникнути переважування особистих інтересів, що зашкодило свого часу меліоративним процесам у дореволюційній Росії.

Для забезпечення водно-меліоративних робіт, що виконувалися товариствами, будівельним і спеціальним інвентарем, встановлювався особливий меліоративний безпроцентний натуральний і грошовий кредит. Їм надавалось право укладати угоди на розрахунок за отримані інструменти і матеріали чи технічне обладнання, одержану на меліорованих площах сільськогосподарську продукцію. Проте ці угоди не звільняли від сплати продовольчого податку (до 30% вирошеного зерна). Народному комісаріату землеробства для забезпечення запланованих до виконання товариствами робіт надавався особливий кредит у розмірі 2-х млрд рублів.

Пізніше, у грудні 1923 р., Декретом Ради Народних Комісарів РРСФР було затверджено

Положення про меліоративні товариства та внесені зміни до вищезгаданої постанови. Передбачалося, що спілки утворюються вже не просто землекористувачами, а саме трудовими, серед яких можуть бути як окремі двори і особи, так і сільськогосподарські об'єднання, колективні та радянські господарства, кооперативні організації та інші юридичні особи, землі яких входять до складу площ, що підлягають меліорації. Кількість голосів, якими користувався кожний член товариства, визначався загальними зборами. При створенні меліоративних товариств, губернськими земельними управліннями вивчалася господарська доцільність меліорації, що передбачалася до проведення, а також технічна можливість її виконання, розміри площі та приблизні межі. Примусити до організації товариства незацікавлених осіб можна було уже не простою більшістю голосів, як було раніше, а заявою двох третин землекористувачів, в обробітку яких знаходилося дві треті земель, що підлягали меліорації. Товариства на пільгових умовах проведення землеустрою могли додатково отримувати земельні наділи із так званої особливої площі залишених, непридатних земель державного фонду. З метою кращого матеріально-технічного забезпечення та ефективнішого використання меліорованих земель, товариствам також надавалося право входити до організацій сільськогосподарської виробничої кооперації та утворювати різноманітні підсобні аграрні підприємства. Положення також регламентувало умови припинення дії товариства та порядок фінансових взаєморозрахунків між його членами та зі сторонніми особами, зокрема і при відшкодуванні нанесених збитків. Отже, такий нормативний документ мав уже більш економічну спрямованість, ніж просто організаційну.

У той же день, 22 грудня 1923 р., вийшов ще один Декрет Ради Народних Комісарів щодо правил надання позики на меліорацію із коштів, що надавалися народному комісаріату землеробства щодо сільськогосподарського кредиту. Цей факт красномовно підтверджує пошуки шляхів розвитку меліорації, зокрема і зрошення, уже в перші роки радянської влади. Позики видавалися в першу чергу меліоративним товариствам, кооперативним і громадським організаціям, державним установам, що перебували на господарському розрахунку. Сума наданих коштів не могла перевищувати 75% всіх необхідних витрат на заплановані роботи і мала не бути більшою за капіталізовану доходність землі після меліорації. Процент за користування позикою становив від трьох до шести, залежно від терміну, на який вона надавалася: від 5-и до 15-и років. Чим довший цей термін, тим у меншому розмірі нараховувався процент. Позики могли надаватися як на площу меліоративних робіт до п'ятисот десятин, так і більше, при цьому сума могла перевищувати 5 тис. рублів золотом по офіційному курсу [4].

Всього на кінець 1925 р. в СРСР нараховувалося 3 852 меліоративних товариства, які об'єднували 273,6 тис. селянських господарств, складаючи при цьому 42,5% всіх «підсобно-виробничих» сільськогосподарських кооперативів [5].

Пізніше колгоспно-радгоспна, або суспільна форма землекористування, яка повністю замінила приватну форму власності на землю, обумовила необхідність приведення економічного середовища і організаційних структур, раніше чинної форми водокористування відповідно до нових умов і вимог радянського законодавства. Всі меліоративні системи перейшли у власність держави, і лише внутрішньогосподарська мережа передавалася сільськогосподарським виробникам у користування.

В результаті проведеного в пострадянський час реформування агропромислових підприємств, що користувалися зрошувальними системами, а таких в Україні на початок 1999 р. налічувалося 2 806, і з них 76% були колективними, кількість нових власників і користувачів поливних ділянок перевищила 190 тис. При цьому виділення земельних паїв саме в натурі (на місцевості) створило значні проблеми, адже таке подрібнення площ негативно вплинуло на функціонування меліоративних систем. Порушення технологічної цілісності відчутно вплинуло на ефективність використання як зрошуваних земель, так і дощувальної техніки, яка раніше поливала майже 90% таких площ [6]. Формально внутрішньогосподарська мережа в межах нових структур стала виконувати функції міжгосподарської, що на думку провідних вчених, могло бути підставою до передачі цих систем в державну власність [7].

Для прикладу, за інформацією обласного управління земельних ресурсів, на Херсонщині, що має найбільшу меліоративні систему в Європі, із 426,8 тис. га поливних земель станом на 2014 р. розпайованими є 373,8 тис. га (87,6%). Кількість паїв перевищує 98 тис., з яких майже 70% знаходяться в оренді, а решту (101,1 тис. га) використовують селяни самостійно.

Висновки з проведеного дослідження. Зважаючи на історичний досвід, в умовах, що склалися, терміново необхідно активізувати процес формування нових господарських об'єднань товаровиробників, які працюють на зрошенні, таких як широко відомі в країнах з розвинутою іригацією, асоціації водокористувачів. Зрозуміло, що досягти в Україні ефективних параметрів функціонування зрошуваного землеробства можливо передусім саме завдяки модернізації управління поливними системами. Розпочинати процес відновлення і подальшого розвитку необхідно зі створення недержавних організацій водокористувачів, яким і передати управління зрошенням на низовому рівні. За останні 30 років по шляху роздержавлення і часткової чи повної передачі управлінських функцій

недержавним структурам на гідротехнічному рівні розподільчої мережі пішли десятки країн, серед яких США, Китай, Індія, пострадянські республіки, сусідні Туреччина та Румунія. Адаптація передового досвіду до нинішніх організаційно-економічних умов функціонування зрошуваного землеробства України з метою їх кардинального вдосконалення має стати предметом подальших наукових досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Айдаров И.П. Очерки по истории ирригации в СССР и России [Электронный ресурс] / И.П. Айдаров. – Режим доступа : <http://www.cawater-info.net/bk/improvement-irrigated-agriculture/files/ocherki.pdf>.
2. Маркс К. Капітал / К. Маркс. – М., 1986. – 1 т.
3. Сиваков Д.О. Водное право России и зарубежных государств / Д.О. Сиваков. – М. : Юстицинформ, 2010. – 93 с.
4. Правила о порядке выдачи ссуды на мелиорацию из средств, отпускаемых народному комиссариату земледелия по сельскохозяйственному кредиту. Декрет от 22 декабря 1923 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cawater-info.net/bk/improvement-irrigated-agriculture/files/hist-1923.pdf>.
5. Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли / под ред. В.А. Жамин. – М. : Экономика, 1990. – Вып. 2. – 335 с.
6. Annual Report 2013–14. International cooperation in agriculture water management./ International commission on irrigation and drainage. P. 74–78.
7. Коваленко П.І. Сучасний стан і перспективи відновлення ефективного використання меліоративних систем в Україні : матеріали 22-го конгресу міжнародної комісії з іригації і дренажу (Республіка Корея, 13–20 вер. 2014 р.). – Ташкент, 2014. – С. 27–33.
8. Гарсез-Рестрепо К. Передача управления ирригационными системами. Мировой опыт / К. Гарсез-Рестрепо, Д. Вермилион, Д. Муньон // Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. – Рим, 2007. – 65 с.